

Maria Sarnecka

Szkoła Podstawowa nr 12 we Wrocławiu

Wychowanie dla twórczości

Uczniowie klasy trzeciej szkoły podstawowej w roli sędziów kompetentnych przy ocenie własnych utworów twórczości literackiej

W efekcie przyspieszonego rozwoju naszej cywilizacji rodzą się nowe problemy, związane, między innymi, z koniecznością oszczędnego gospodarowania surowcami, zwiększania efektywności pracy, radzenia sobie z ogromem informacji czy zapewnienia ludziom równych szans rozwoju. W obliczu tych problemów stawiane są coraz częściej pytania egzystencjalne. Dlatego w koncepcjach edukacyjnych tak ważne staje się poszanowanie podmiotowości ucznia, przygotowanie go do rozwiązywania problemów, pobudzanie motywacji do kształcenia i samokształcenia, czyli kształtowanie twórczej postawy. *Wychowanie dla twórczości* zapewnia połączenie dynamicznego uczenia się w harmonii z potrzebami społecznymi i potrzebą samorealizacji.

Twórczość w szkole

Zdaniem J. P. Guilforda „twórczość to klucz do edukacji w najpełniejszym sensie tego słowa i do rozwiązania najpoważniejszych problemów ludzkości”¹.

E. Nęcka stwierdza, że chociaż najczęściej jest inaczej, to jednak szkoła jest miejscem, gdzie uczniowie powinni poszukiwać dróg twórczego rozwoju, a udane próby wskazują na celowość lekcji twórczości, innowacyjnych programów, pracę z nauczycielami.² Twórczość powinna być więc traktowana jak inne rodzaje aktywności, np. pamięci i poddana treningowi.³

M. Jasiewicz – Czerwińska uważa, że jednak w warunkach szkolnych za mało docenia się zdolności twórcze, tak cenną wartość kulturowo – społeczną, a nauczyciele nie potrafią dobrze rozpoznawać zdolności uczniów i ich typów intelektualnych.⁴

¹ Podaję za: Eby J. W., Smutny J. F., *Jak kształcić uzdolnienia dzieci i młodzieży*, WSiP, Warszawa 1998, s.48.

² Nęcka E., *Psychologia twórczości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2001, s.150–151.

³ Nęcka E., *Trening twórczości*, Polskie Towarzystwo Psychologiczne Pracownia Wydawnicza, Olsztyn 1992, s.11.

⁴ Czerwińska – Jasiewicz M., *Postawy nauczycieli i rówieśników w stosunku do uczniów wyróżniających się inteligencją i zdolnościami twórczymi*, *Psychologia Wychowawcza* 1984 nr 4, s. 430.

A. Matczak zaznacza, że złożoność zjawiska twórczości nie sprzyja badaniom korelacyjnym nad wyznacznikami twórczości. Określenie zdolności, preferencji i innych właściwości indywidualnych w różnych fazach procesu twórczego pozwoliłoby na sformułowanie „dyrektyw dotyczących *indywidualnego różnicowania oddziaływań kształcących możliwości twórcze*.”⁵

Niezależnie od braku jednoznacznych definicji twórczości i różnych ujęć badawczych (jednak opartych na uznanej już wiedzy) można przyjąć, że wszystkie prace podjęte w kierunku poznania warunków rozwoju ucznia oraz działania celem wspierania ich twórczej postawy wnoszą wkład w rozwój nowego kierunku – pedagogiki twórczości.

Twórczość w klasach młodszych szkoły podstawowej

J. Kujawiński określa postawę twórczą jako „zespół dyspozycji emocjonalno – motywacyjnych, poznawczych i sprawczych, który w sprzyjających warunkach zewnętrznych pozwala dziecku reorganizować dotychczasowe doświadczenia i w oparciu o jego składniki tworzyć lub odkrywać coś dla niego nowego i pożytecznego.”⁶

R. Więckowski postuluje, żeby organizując warunki zewnętrzne z punktu widzenia zajęć szkolnych, preferować projektowanie okazji edukacyjnych, dzięki którym uczeń rozwija umiejętności myślenia krytycznego, rozwiązywania problemów oraz podejście sytuacyjne, gdzie uczeń jest inspirowany przez nauczyciela poprzez zaskakujące okoliczności wywołujące zainteresowanie, motywację, a w konsekwencji myślenie twórcze.⁷ Ponieważ to sytuacja dydaktyczna – wychowawcza ma stymulować różne formy aktywności uczniów, a następnie rozwój umiejętności, które nie powinny podlegać tradycyjnemu ocenianiu.⁸

Na podstawie literatury przedmiotu można zaproponować zajęcia wspierające rozwój twórczości i wybrać metody badawcze, które odpowiadać będą doświadczeniom nauczyciela oraz potrzebom uczniów i placówki, a dodatkowo mogą wnieść wkład w budowanie teorii twórczości.

⁵ Matczak A., *Indywidualne właściwości funkcjonowania poznawczego jako wyznaczniki twórczości*, Psychologia Wychowawcza 1982 nr 1, s. 12.

⁶ Podaję za: Kujawiński J., *Twórczość metodyczna nauczyciela*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2001, s.107.

⁷ Więckowski R., *Prakseologiczna interpretacja edukacji wczesnoszkolnej*, Życie Szkoły, 2000 nr 5, s. 260.

⁸ Więckowski R., *Teoretyczne podstawy aktywizacji w klas początkowych w procesie kształcenia*, [w:] Jakowicka M., Kujawiński J. (red.), *Twórcza aktywność uczniów klas początkowych*, Wyd. WSP w Zielonej Górze, Zielona Góra 1989, s. 71, 74.

Propozycja badań własnych

W prowadzonych przez autorkę badaniach własnych podjęto, między innymi, próbę ustalenia obiektywnych kryteriów dla wytworu twórczej aktywności literackiej ucznia klasy trzeciej szkoły podstawowej, najmniej opisanego aspektu w literaturze przedmiotu; z całą świadomością trudności w ustaleniu kryteriów i dokonaniu oceny, a jednocześnie z przekonaniem o konieczności takiej pracy, która może stanowić kolejny krok w wypełnianiu „luki” w szerokiej definicji twórczości oraz pomóc nauczycielom w przygotowaniu zajęć wspierających twórczość, opisie stanów możliwych do osiągnięcia, ocenie rozwoju ucznia.

Z drugiej strony, mając stale na uwadze podmiotowość ucznia oraz konieczność zbierania danych z różnych źródeł, podjęto próbę korelacji oceny twórczości literackiej uczniów z ich oceną jako sędziów kompetentnych. W ogóle taki kierunek wydaje się być interesujący dla diagnosty nie tylko w zakresie badania postawy twórczej, ale również doskonalenia systemu oceniania.

Naczelne pojęcia i ich wskaźniki

Trudności w definiowaniu wytworu twórczości wynikają z jej wieloaspektowości i różnych punktów odniesienia przyjmowanych przez badaczy. Dlatego konieczne jest przyjęcie dla badań własnych określonego stanowiska badacza (tu: nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej) i najpierw zdefiniowania badanych kwestii.

*Twórczość to właściwa każdemu dziecku postawa (swoisty sposób kontaktu ze światem), w wyniku której powstają nowe i społecznie wartościowe wytwory; a współwystępująca w czterech aspektach: procesu, wytworu, cech ludzi twórczych, zewnętrznych warunków twórczości.*⁹

W tym ujęciu twórczości postawa to (...) *aktywny stosunek człowieka do świata i życia, wyrażający się potrzebą poznawania, przeżywania i świadomego (co do celu, a nie procesu) przetwarzania zastanej rzeczywistości i własnego „ja”.*¹⁰ Wytwór należy rozumieć w kategoriach: materialnej i niematerialnej; nowość – w sensie obiektywnym i subiektywnym; zaś wartość – dodatkowo w szeroko pojmowanym ocenianiu.

Od oceny/wartościowania zależy uznanie działalności dziecka za działalność twórczą, a nie jest to łatwe. Po pierwsze, z braku obiektywnych kryteriów; po drugie, z powodu znaczenia w sensie społecznym, czyli dla twórcy i odbiorców oraz potencjalnych możliwości poznania twórcy i jego rozwoju. Dlatego w badaniu pedagogicznym konieczne jest dalsze uściślenie rozumienia wytworu dla wybranego obszaru działalności ucznia, co w podjętych badaniach własnych przedstawia się następująco:

⁹ Pietrasiniński Z., *Myślenie twórcze*, PZWSz, Warszawa 1969, s. 10; Strzałecki A., *Wybrane zagadnienia psychologii twórczości*, PWN, Warszawa 1969, s. 6, 14 i dalej; podają za: Derc M., *Doświadczenie i twórczość w koncepcji Abrahama H. Masłowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1996, s. 89.

¹⁰ Popek S. (red.), *Aktywność twórcza dzieci i młodzieży*, WSiP, Warszawa 1988, s. 27.

Wytwór twórczości literackiej ucznia klasy trzeciej to pisemna wypowiedź (ewentualnie nagrana), wynikająca z własnych doznań i umiejętności dziecka, nastawiona na przekaz informacji w warunkach kontaktów interpersonalnych, zawierająca swoiste informacje, pozwalające ocenić wytwór jako twórczy.

Za podstawę takiej oceny przyjmuje się współwystępowanie aktywności twórczej i literackiej. Dla scharakteryzowania aktywności twórczej zostaną poddane analizie testy do wytwarzania treści semantycznych z macierzy myślenia dywergencyjnego i elementarne zdolności uczniów. Natomiast głównymi źródłami dla sformułowania kryteriów w zakresie aktywności literackiej będą: formalne cechy pisemnych form wypowiedzi, typologia twórczości literackiej uczniów klas I – IV oraz kompetencja lingwistyczna.¹¹

W związku z powyższym, i w odniesieniu do pozostałych aspektów twórczości, przyjmuje się dla badań własnych kolejne, następujące założenia.

1. *Przez proces twórczości ucznia należy rozumieć współwystępujące myślenie dywergencyjne i konwergencyjne.*
2. *Warunki zewnętrzne badań własnych definiuje się jako symulatory twórczej literackiej działalności ucznia, zależne głównie od nauczyciela:*
 - jego twórczej postawy,
 - stylu pracy,
 - umiejętności organizowania życia klasy (klimat w klasie i współpraca z rodzicami),
 - umiejętności wyzwalania i wspierania twórczości poprzez propozycje zajęć w zakresie doskonalenia kompetencji komunikacyjnych, językowych, literackich.
3. *Poznawaniem nazywać się będzie w badaniach własnych zbieranie informacji o uczniu na podstawie analizy wytworu, skorelowane z informacjami uzyskanymi z innych źródeł i innymi metodami.*

Metody ustalania faktów

W spuściznie poherbartowskiej kształtowały się dwie orientacje w badaniach pedagogicznych: pierwsza związana jednocześnie z tradycją humanistyczną i filozoficzną, druga – z empiryczną. Współczesne badania zmierzają w kierunku przezwyciężenia tego podziału i wypracowania nowego modelu badań rzeczywistości wychowania. Podejście humanistyczne z jednej strony pozwala na ostrożność w budowaniu teorii nauk o wychowaniu wyłącznie na gruncie nauk przyrodniczych, z drugiej – ukierunkowuje na kategorię sensu i znaczenia, które nie mogą być zrozumiane jedynie w kategoriach ilościowych lub analitycznych.

¹¹ Guilford J. P., *Natura inteligencji człowieka*, PWN, Warszawa 1978; Puślecki W., *Wspieranie elementarnych zdolności twórczych uczniów*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 1999; Józwicki T., *Opowiadanie jako forma wypowiedzi w klasach początkowych*, WSiP, Warszawa 1984; Baczyńska H., *Rozwój mowy pisanej w klasach I –IV (Typy twórczości literackiej)*, PWN, Warszawa 1965; Rittel T., *Podstawy lingwistyki edukacyjnej. Nabywanie i kształcenie języka*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1993; Sarnecka M., *Wartości edukacyjne twórczości literackiej dzieci w klasach początkowych*, [w:] Puślecki W. (red.), *Cele kształcenia w edukacji szkolnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 1999.

Ważną rolę w tym postępowaniu, nazwanym pedagogiką zorientowaną humanistycznie, odegrały poszukiwania związane z badaniem w działaniu.¹²

W ramach badania możliwości najmłodszych uczniów jako sędziów kompetentnych wykorzystano następujące metody: eksperyment naturalny, badanie w działaniu, skale ocen, analizę dokumentów (dokumentoskopię), metodę sędziów kompetentnych.

*Eksperymentem pedagogicznym będzie taki sposób badania walorów pedagogicznych jakiegoś czynnika (eksperymentalnego), który polega na tym, że ten nowy badany czynnik wprowadzamy świadomie do zastanego procesu edukacyjnego i obserwujemy zmiany powstałe pod jego wpływem.*¹³

M. Łobocki uznaje eksperyment pedagogiczny za najbardziej obiecującą i w miarę poprawną metodę badań problemów możliwych do zewnętrznego zwerifikowania empirycznego. Jej wartość polega na poddaniu warunków (zmiennych niezależnych i zależnych, a także pośredniczących) naukowej kontroli.¹⁴

B. Niemierko rekomenduje metodę przybliżoną do eksperymentu naukowego, to jest eksperyment naturalny, jako mniej zakłócający przebieg procesu edukacyjnego, a także badanie w działaniu, kiedy chodzi o działalność innowacyjną, którą nauczyciel może stosować do celów diagnostycznych.¹⁵

W badaniach własnych zaplanowano poprowadzenie zajęć wspierających twórczość literacką, zaś jej wytwór będzie oceniany na podstawie kryteriów przyjętej definicji twórczości, a te z kolei mogą być dla nauczycieli praktyków inspiracją do refleksji nad twórczością w ogóle lub do przygotowania własnych projektów badawczych. Dlatego można w tym przypadku mówić o badaniu w działaniu, które D. Skulicz podsumowuje jako refleksyjną praktykę nauczyciela w kontekście jego uczestniczenia w badaniu naukowym celem twórczego łączenia teorii z praktyką, szczególnie w przypadku nauczycieli studiujących bądź wdrażających autorskie programy.¹⁶

Analiza dokumentów towarzyszy zawsze badaniom pedagogicznym, najczęściej w charakterze metody uzupełniającej, a „polega na opisie i interpretacji szeroko rozumianych wytworów (dokumentów)” przyjmowanych jako produkt końcowy. Rodzaje dokumentów ustala się ze względu na sposób wyrażania treści (pisane – werbalne, cyfrowe – statystyczne, obrazowe, obrazowo – dźwiękowe); ich pochodzenie (zastane – przypadkowe, intencjonalne – tworzone systematycznie);

¹² Kubinowski D., Nowak M. (red. nauk.), *Metodologia pedagogiki zorientowanej humanistycznie*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2006, s. 8–9.

¹³ Tamże, s. 90.

¹⁴ Łobocki M., *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2000, s. 106–108.

¹⁵ Niemierko B., *Ocenianie szkolne bez tajemnic*, WSiP, Warszawa 2002, s. 78.

¹⁶ Skulicz D., *Badanie w działaniu (action research)*, [w:] Palka S. (red.), *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1998, s. 117–118.

„urzędowe” usankcjonowane (oficjalne, nieoficjalne – osobiste).¹⁷ Dokumenty są bardzo ważnym źródłem informacji, nie można się bez nich obejść w badaniach pedagogicznych, choć nie powinny być tylko jedynym sposobem poznania.¹⁸

W badaniach własnych dokumentoskopia stanowi ważny ich etap, a zebranie do analizy wytworów twórczej aktywności uczniów, czyli pisanych, intencjonalnie stworzonych i osobistych dokumentów uczniów jest jednym z celów niniejszej pracy badawczej.

Metoda szacowania, znana też pod nazwami: skale ocen, skale szacunkowe – to ocenianie osób badanych pod względem wybranych cech zachowania według kryteriów ściśle określonych w kilkustopniowej skali. Ilość cech w rejestrze nie powinna przekraczać w zasadzie 30, choć może być dowolna, ale musi pozostawać w ścisłym związku z celami badań. Skale ocen są wysoko cenione w badaniach pedagogicznych, zwłaszcza w przypadku problemów dotąd nie podejmowanych.¹⁹

Również dla celów badań własnych skale ocen stanowią ważną metodę badawczą. W tym przypadku obejmują cechy postawy twórczej, wyróżnione na podstawie wytworów uczniów w oparciu o analizę literatury i pracę koncepcyjną.

Z celami badań i skalą ocen związana jest metoda sędziów kompetentnych. Wynika to i z zastosowania kryteriów, i z holistycznej strategii pomiaru umiejętności uczniów pierwszego etapu kształcenia.

Do metody sędziów kompetentnych odwołujemy się w pedagogice w badaniach takich problemów teoretycznych dotyczących cech osobowości, do badania których nie opracowano wystandaryzowanych metod (jak w przypadku określania postawy twórczej na przykładzie wytworu ucznia – przyp. M. Sarnecka). Ponieważ nie jest znana obiektywna wielkość jednostek ani żadna funkcja matematyczna je opisująca, konieczne jest dokonanie pewnej obiektywizacji na zasadzie konsensusu różnych osób oceniających.²⁰ A zaproponowana koncepcja własna analizy prac literackich dzieci jest pierwszą wersją, pionierską; draży temat, nie rozstrzygając go ostatecznie, jest propozycją aktualną obecnie, ale jeszcze nie można z całą pewnością potwierdzić, że określa autorytatywnie listy kryteriów oceny wytworów.

Badanie postawy twórczej ucznia na przykładzie jego wytworu wymaga strategii poznawczej ukierunkowanej na poznawanie całości i prawidłowości ją tworzących, czyli holistycznej strategii sprawdzania osiągnięć uczniów, koniecznej dla analizy wytworów prac uczniów, a więc badań ilościowych i jakościowych.

W takim przypadku miarą twórczych rozwiązań ucznia jest „własna wrażliwość twórcza oceniającego”. Dla przezwyciężenia braków sprawdzania holistycznego, które cechuje niski obiektywizm punktowania, posługujemy się „schematem punktowania, czyli wykazem pożądanых właściwości przebiegu i wyniku czynności ucznia zaopatrzonym w skale ocen tych właściwości. Pożądane właściwości

¹⁷ Łobocki M., *Metody i techniki badań...*, op. cit., s. 211–217.

¹⁸ Zaczyński W., *Praca badawcza nauczyciela*, WSiP, Warszawa 1997, s. 161.

¹⁹ Łobocki M., *Metody i techniki badań...*, op. cit., s. 81–104.

²⁰ Brzeziński J., Maruszewski T., *Metoda sędziów kompetentnych i jej zastosowanie w badaniach pedagogicznych*, *Kwartalnik Pedagogiczny* 1978 nr 1, s. 61.

stanowią kryteria oceny osiągnięć ucznia”. Przy czym pamiętając o umowności kryteriów, nie należy sugerować się nadmiernie ilością punktów.²¹

Przygotowanie i przeprowadzenie badań

Nauczycielskie badanie w działaniu wyznaczyło grupę uczniów – klasę 3c ze Szkoły Podstawowej nr 12 we Wrocławiu. Pisząca była wychowawczynią przez trzy lata (2004 – 2007). Prowadziła cykliczne ćwiczenia wspierające twórczą postawę: trening twórczości, zajęcia integrujące grupę oraz ćwiczenia w redagowaniu tekstów: opisu, dialogu, opowiadania. Uczniowie redagowali wielozdaniowe spójne wypowiedzi na podstawie następujących inspiracji: literackich prac innych uczniów, muzyki, przyrody; a analizie poddano prace powstałe w oparciu o sztukę – reprodukcję obrazu Claude’a Moneta.

Dwie wybrane prace ocenione najwyżej według „Schematu badania osiągnięć w zakresie twórczości literackiej uczniów po pierwszym etapie kształcenia w szkole podstawowej” M. Sarneckiej²², analizowali następnie uczniowie, sędziowie kompetentni.

Rys. 1. Ogród Moneta w Vetheuil – 1881

²¹ Niemierko B., *Ocenianie szkolne...*, op. cit., s. 135 i 139.

²² Sarnecka M., *Czy możliwe jest skonstruowanie narzędzia do badania osiągnięć w zakresie twórczości literackiej uczniów po pierwszym etapie kształcenia w szkole podstawowej?* [w:] Niemierko B., Szyling G. (red.), *Holistyczne i analityczne metody diagnostyki edukacyjnej. Perspektywy informatyczne egzaminów szkolnych*, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2005, s. 407.

Mój piękny ogród

Moja babcia wyszła do ogrodu, a ja musiałem z moją młodszą siostrą iść na podwórko pobawić się.

Następnego dnia, kiedy wszyscy jeszcze spali, sam poszedłem do ogrodu mojej babci. Zobaczyłem tam Claude'a Moneta, malował obraz. Na obrazie był ogród mojej babci. Spytałem go, czy ja też będę na tym obrazie. Odpowiedział, że wszyscy będą, ja, moja babcia, moja młodszą siostrą. Ucieszyłem się, bo nigdy nie byłem na żadnym obrazie. Kiedy opowiedziałem o tym mojej babci, nie chciała uwierzyć i ciągle mówiła mi, że to sen.

A ja dostałem taki obraz, o jakim śniłem i ten sen właśnie się spełnił.

Partycja Biegalska „Babcia”

W ogrodzie

Jest taki czas, kiedy tornister z książkami poczeka dwa miesiące. To oczywiście wakacje. Jest ciepło i można pojechać w wiele miejsc.

Pewna dziewczynka pojechała właśnie w takie ciekawe miejsce...

Schody prowadzą do ogrodu, kwiaty są bardzo duże. A dziewczynka ubrana jest w sukienkę, ogląda te rośliny. Oprócz kwiatów z daleka widać statki, morze...

To wszystko namalował jeden malarz.

Monika Wróbel

Podsumowanie

Badanie w działaniu przeprowadzono na małej próbie, dobranej celowo. Uczniowie odpowiadali na pytania: Czy te teksty można wydrukować? Dlaczego?

Jako zalety wymieniali pozytywne emocje towarzyszące lekturze i poprawną formę wypowiedzi. Jednocześnie oczekiwali rozwinięcia tematu, co miało zaspokoić ich ciekawość, rozwinięcia akcji, prawidłowej formy opowiadania.

Uczniowie w roli sędziów kompetentnych starali się być obiektywni. Oceniając wypowiedzi pisemne kolegów z klasy, postępowali zgodnie z wypracowanym sposobem pracy w klasie i w oparciu o swoje umiejętności.

Można rekomendować też powyższy sposób postępowania w celu doskonalenia samooceny uczniów.

Bibliografia:

1. Baczyńska H., *Rozwój mowy pisanej w klasach I –IV (Typy twórczości literackiej)*, PWN, Warszawa 1965.
2. Brzeziński J., Maruszewski T., *Metoda sędziów kompetentnych i jej zastosowanie w badaniach pedagogicznych*, Kwartalnik Pedagogiczny 1978.
3. Czerwińska – Jasiewicz M., *Postawy nauczycieli i rówieśników w stosunku do uczniów wyróżniających się inteligencją i zdolnościami twórczymi*, Psychologia Wychowawcza 1984 nr 4.
4. Eby J. W., Smutny J. F., *Jak kształcić uzdolnienia dzieci i młodzieży*, WSiP, Warszawa 1998.
5. Guilford J. P., *Natura inteligencji człowieka*, PWN, Warszawa 1978.
6. Józwicki T., *Opowiadanie jako forma wypowiedzi w klasach początkowych*, WSiP, Warszawa 1984.
7. Kubinowski D., Nowak M. (red. nauk.), *Metodologia pedagogiki zorientowanej humanistycznie*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2006.
8. Kujawiński J., *Twórczość metodyczna nauczyciela*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2001.
9. Łobocki M., *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2000.
10. Matczak A., *Indywidualne właściwości funkcjonowania poznawczego jako wyznaczniki twórczości*, Psychologia Wychowawcza 1982 nr 1.
11. Nęcka E., *Psychologia twórczości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2001.
12. Nęcka E., *Trening twórczości*, Polskie Towarzystwo Psychologiczne Pracownia Wydawnicza, Olsztyn 1992.
13. Niemierko B., *Ocenianie szkolne bez tajemnic*, WSiP, Warszawa 2002.
14. Pietrasiński Z., *Myślenie twórcze*, PZWSz, Warszawa 1969.
15. Popek S. (red.), *Aktywność twórcza dzieci i młodzieży*, WSiP, Warszawa 1988.
16. Puślecki W., *Wspieranie elementarnych zdolności twórczych uczniów*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 1999.
17. Rittel T., *Podstawy lingwistyki edukacyjnej. Nabywanie i kształcenie języka*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1993.
18. Sarnecka M., *Czy możliwe jest skonstruowanie narzędzia do badania osiągnięć w zakresie twórczości literackiej uczniów po pierwszym etapie kształcenia w szkole podstawowej?* [w:] Niemierko B., Szyling G. (red.), *Holistyczne i analityczne metody diagnostyki edukacyjnej. Perspektywy informatyczne egzaminów szkolnych*, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2005.
19. Sarnecka M., *Wartości edukacyjne twórczości literackiej dzieci w klasach początkowych*, [w:] Puślecki W. (red.), *Cele kształcenia w edukacji szkolnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 1999.
20. Skulicz D., *Badanie w działaniu (action research)*, [w:] Palka S. (red.), *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1998.
21. Strzałęcki A., *Wybrane zagadnienia psychologii twórczości*, PWN, Warszawa 1969, Derc M., *Doświadczenie i twórczość w koncepcji Abrahama H. Masłowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1996.
22. Więckowski R., *Prakseologiczna interpretacja edukacji wczesnoszkolnej*, Życie Szkoły, 2000 nr 5.
23. Więckowski R., *Teoretyczne podstawy aktywizacji w klas początkowych w procesie kształcenia*, [w:] Jakowicka M., Kujawiński J. (red.), *Twórcza aktywność uczniów klas początkowych*, Wyd. WSP w Zielonej Górze, Zielona Góra 1989.
24. Zaczyński W., *Praca badawcza nauczyciela*, WSiP, Warszawa 1997.